

կան գործարաններում աշխատող կանանց թիվը 1901 թ., հասնում էր 453,352 հոգու, սակայն, արդիւնաբերութիւնների ընդարձակութեւնը չափով, հետզհետէ մեծանում է նաեւ բանուորութիւնների թիւը, և առաջ թերթը, ուշագրութեան առնելով այդ փաստը, նկատում է, որ

գործարանական կիսերը խորացնում է աշխատանքի կոնդիցիոնը. այդ իրականութիւն է, որի դէմ գործարանական կեանքին ծանօթ կողմերից ոչ ոք կարող է հակառակել: Արքան կենսական մասնակցութեւնը հասնում էր 1901 թ. հոկտեմբերին այնքան նրա գործիչներ այդ կողմից անտանելի է դառնում: Համարձակ կարելի է ասել, որ բանուորութիւնը իր պատմութեւնը սկսում էր փորձաքննելուց ապա է միայն մանկական հասակում եղած ժամանակը հնարանում հասնում էր բանուորութիւնը գործարանի մէջ համարում է իրեն մի որս, որի վրա տանկակ աչքեր են ուղղւած: Իսկ ինչ վերաբերում է արդուների հասակին, նա միայն երկու երեւելի, կամ թողնել գործարանում ու հեռանալ և կամ մի անգամ առ միշտ ձեռք բռնել իւր շահագործողը:

Լրագրի կարծիքով, բանուորութիւնների պատմութիւնը մեզանքից լինում են նախ՝ նրանց հետ միմեկից գործարանում աշխատող արտական սեռի ներկայացուցիչները և երկրորդ՝ նոյն իսկ գործարանի պաշտօնականները, որոնք, համարում լինելով, որ այդ անպաշտպան արքաները կախում են իրենցից, իրենց թոյլ են տալիս ամեն տեսակ խաղեր խաղալ նրանց հետ:

Այս գործարանական կիսերի այդ ապականութեւնը միմեկից փոքր ինչ մարքիւնն պէտք է ծառայի վերակազմութեւնի ինտիմիտի հաստատութիւնը քաղաքի գործարաններից, որը, մեր կարծիքով, անկարող լինելով շարքեր խաղալ արժանախիլ անել, գուցէ, ծառայի նրա նուազեցում և այն էլ՝ ժամանակաւորապէս:

«Бирже. Вѣдом.»-ին պատմում է, թէ ինչպէս հիմնուեց Ուկրաինայի մարդասիրական հաստատութիւններից մէկը, այն է՝ այն անապահաս աղայաց ապաւանտարանը, որոնք կրել են արդէն դատարանի վճած պատիժը: Ռուս լրագրի տեղով, այդ քաղաքի մարդասիրական հաստատութիւնների մէջ ամենից աւելի աշխատեց ինչ զրուհի էր և հիմնուեց է 1887 թ., հոկտեմբերի 22-ին, Ե. Օ. Ալլերթի ձեռքով, որը գրադրուեց իրաւաբան լինելով, յոռախ այցելում էր բանտը, որ ամենից աւելի ուշագործիւն էր դարձնում մանկահասակ յանցագործների վրայ: Իւր այցելութիւնների

լին: Այդ սէրը, այդ հրապարակը որքան էլ քնած մնաւ արտաքին, խիստի գործիւնում են, կը նրան տեսնում են. զբոսանք տեսական ու անապահաս են այն ազգամանիկ նման, որ ցելի մէջ կրկար կրկնաւորուց յետոյ վերադառնալ հարուստացում ու փայլեցնում է:

Տիկին Խորոյէլեանը սկսեց նախանձել և իւր նախանձութեւնը կապել իրենց տեղի ու աւելի անտանելի է դառնում, մանաւանդ այսօր բարեկամ լինելու բոլորովին եւալ, երբ ճաշից յետոյ առանձնապէս մտնում էր իրենց հաշիւը պատահանք արածներին համար: Եւ նրան իրաւասցիլ էլ միշտ իւրը լինել և արդէն երկու շաբաթուայ մէջ յաղեցայ նրանից: Նա այդ խաղութիւնը թոյլ չէ տալ ինչ կը յայտնէ աշխարհին իմ խաղախաղութիւնը, նա ծառաների ձեռքով ինչ գուրու կան իւր տանից և կը ջանայ ինչ խաղախաղութիւնը ամենից առաջ: Յետոյ թուրքացաւ, հրապարակ տեսելով ինչ տեղի տեսեց իրաւասցի իրաւասցի ինչ խաղախաղութիւնը, լրտաւ տարփուհու տանջանքին: Նա ծռելի շաբաթ իմ առաջ, աղաչեց, պազուտեց, յետոյ նստելով ծնկներէս վրայ, թէ երբ վաթաթեց իր իւր և զուտ զրկելով սկսեց համարելու ու լաւ: Եւ յուզուեցի, —ինչ պատուաւոր կարող է ծայրանք փոխանցել, — համարութիւնը մը տեղափոխել: Սակայն երբ հանդարտութեւն յետոյ հեռացաւ ինչանից կատարածու ու բնագործում աշխատելով ինչ նայելով, որոշեցի հեռանալ նրանից առ միշտ և հենց այն րոպէին, քայքայեցաւ, նա ինչ կարող էր իրեն հետ — իրենց թէ խղի խաղից, այդ չգիտեմ, վկայ է Աստուած, միայն գիտեմ, որ չեմ կարող հեռանալ, որով:

ընթացում, նա կատարելապէս համարում էր, որ բանտը ամենամարդկայինացող աղբարեւել էր գործում այդ երեխանի վրայ: Ճանաչալով իւր կարողութեան չափը կարող էր մեղմանալ, բայց որքան հասնում էր, նրանց ներքին սկսեց գրել կարգաւ սովորեցնել. կարգաւ գրեց իւր աղիւս, խոսակցում էր նրանց հետ, մի խօսքով, աշխատում էր նրանց ներքին աշխարհը, թէ լաւ մարդ դառնալու համար, հարկաւոր է ուղղութեան գալ: Բայց երբ նրա պատանի բանտարկեալները իրենց պատիժը կրելուց յետոյ, դուր էին գալիս բանտից, Ալլերթը անսնունդ էր, որ իւր բոլոր փորձաքննելուց մի աղբարեւել չէ կարող ունալ, ինչ արձակուած երեխաները որդիքէ հոգնաւորութեան աւել չեն առնում, ինչ նրանք զիջելու գտնել զուտ զինու մի տեղ չեն ունենալ: Իսկ միւս կողմից, շատ խոր հոգնաւորութիւն, որ դեռահասակ երեխաներին դէպի յանցագործութիւն դիմելու ամենազլուտագուստը նրանց անտանելիութիւնն ու անպաշտպանութիւնն է, Ալլերթը վճանք բանտից ազատուած երեխաներին՝ մինչև նրանց մի գործը գտնել՝ իւր մօտ հոգնաւորութեւն, իսկ յետոյ կամայ-կամայ ինքը սկսեց աշխատութեան վարձեցնել նրանց, վարձեցնել կամայ-կամայ վարձեցնել և իւր հաշիւին ձեռք բերելով պէտք եղած բոլոր գործընթացը:

Եւ այսպիսով, 1886 թ., փետրուար 16-ից իվր յայտնի եղաւ, որ Ալլերթը կամայ-կամայ արհեստանոց է բացել բանտից ազատուած երեխաներին պատուաբար և նրանց գործ հայտնաբերելու բացառիկ նպատակով: Անտը երեխաները, իմանալով այդ, շարք կողմից խաղախաղին Ալլերթի մօտ մէկը միւսի տեղից: Ալլերթը արհեստանոցի համարը շատ արագ տարածուեց, նրա մարդասիրական նպատակը ջերմ համակրութիւն դուրս մղողով մէջ և ամեն կողմից սկսեցին ստացուել առատ նուիրութեւններ:

Դարձ ժամանակից յետոյ, կազմուեց այդ նպատակով յատուկ ընկերութիւն, որը, իւր գործունէութիւնը սկսելով 1887 թ. Դեկտեմբերի 5-ին և շարունակելով մինչև այսօր, իրականացրեց համարուելով Ալլերթի մարդասիրական լինելու նպատակը — թափառաշրջիկ ու անտը երեխաներին հոգնաւորութիւն ու մի կողմը պատուաւոր հացի աէր դարձնել:

Ճ Ա Պ Ո Ն Ի Ա
(«Baruch's») (Վերջ *)

Ապշելու բան է այն թեմեմութիւնը, որով ձապնիւն անձնատուր է լինում իրապական կոլուտորային:

Արդիւնք իրենց ձգում են ձապնիւններից, — առ այժմ միայն ծովափնեայ:

(*) Տե՛ս «Նոր-Գար» 191

Չեւս դեռ ինչ ապատող շուրք չէ եկած... Բայց ասան ինքն է պալիս Յիշատակարանս պահեմ:

Վեց-եօթն օրից ի վեր ինչ մի լուրջ առաւանձին չի թողնում, որ գէթ յիշատակարանս իր զարգացումը: Իրեն եմ գործել նրա քանակաւորութիւնը: Ամեն տեղ, ամեն ժամանակ ինչ ծառ է Եւսով ևս ինչ համար սենեակ ունի, այժմ ինչ փոխադրել է իւր սենեակը: Նախաձեռն, կապելուց, կատարածները, բնահամար ինչ սովորեցնելու մի քանի անգամ հեռանալ նրանից, սովորել երբ նրա կարմիր շրթները համարում են ինչ, շարք թափիկները սեղմում են ինչ ու նրա շրթները որով արդու է ինչ, թուրքում ու չեմ իմանում ինչ անելու: Եւսով ստատիկեցում են իրար, հակասութիւնները զուտ ինչ եւս երբեք համարում ու մի շարք պատուաւոր յարգելով ուղեգր ստիպում են զրեւ, մանաւանդ որ յիշատակարան գրելը պատահեց ինչ համար, որովհետեւ հեռանալ նրանից ինչ անկեղծ եմ, ինչ անկեղծութիւնը թէ ինչ անցնում է ինչ:

Սակայն ինչ արած որ թոյլ չի տալիս զրեւ: Մի քանի րոպէ առաջ մի ինչ որ բանի համար հեռացել է ինչանց, ապա ինչ կառուցել, որ նրան մի քանի րոպէ խոսեց, մինչև որ ցուրտ կարճաւորութիւն մօտ ու կարճ կերպով ու մի քիչ կը մտնէր բանում: Տե՛ս, մէկ էլ կը գալ ժողովով, սովորել և՛ տխուր զէմքով, ու կը համարել ինչ իւր սէրը խոստովանելով... Ա՛հ, գալիս է... Զմեւ, շուն, արք կատարու տուր:

Գըշարուանի) Վ. Թուրեան.

ընկերները, — իրենց և ընդունում օտարները:

Արքան արագ փոխում են նրանք ոչ թէ միայն արտաքինը, սովորութիւնները, այլ և ներքինը — իրենց բարոյագիտութիւնը կրթականի:

Թերեւս նրանք ոչ մի այնպիսի խոր բան չեն ստեղծել, որ իրենց լինի, — օտարի աղբարեւել հեռութեամբ փոխում են ամեն բան:

Աղաղակում են, — միայն, աղաղակում, որովհետեւ ձապնիւնների մօտին չեն խոսում, այլ ապաշխարում:

— ձապնիւնների հանձարեղ աղբարեւել:

Բայց, գուցէ, այդպէս աղաղակում են միայն նրա համար, որ հանձարեղ բառը խիստ մաշուել է և նրա վրայ, ինչպէս մաշուած դրամի վրայ, չի կարողացում գլխը: Հանձարեղ են անտանում ձապնիւնների երգչուհուն, որը ոտը լարձարեղութեւն է երկու արշին աւելի, քան իւր նոսրերը:

Վերջինք այդ խօսքի սկզբական նշանակութիւնը: Հանձարեղութիւնը նման է սահղծագործութեան:

Հանձարեղ, ստեղծողի նման, սահղծում է այն, ինչ որ չի եկել:

Նա ցայց է ապրիս մի նոր ճանապարհ, որ նրանից առաջ չեն տեսել:

Տաղանդը — ընդունակութիւն է ուրիշ սկսածը շարունակելու, մինչև անգամ զարգացնելու, նայի իսկ բարեխալութեւն, բայց ոչ ստեղծող:

Հիմնատանը գոյություն ունի ընդունում կրթական կուլտուրային: Թերեւս նրա համար, որ նա հանձարեղ է: Նա ամեն ինչ ստեղծել է ինքը:

Ամեն ինչ հնարել և գտել է ինքը: Վստակ է ապագայութիւնը: Իւր հրաժեշտական ներդաշնակութեան կազմը, իւր գիրը, բժշկականութեան իւր հիմունքը, իւր հայացքները մահուան մասին և իւր գիտնականութիւնը: Նրա համար գոյութիւն է այս բաներից բաժանում:

ձապնիւնական քաղաքակրթութեան մէջ պէտք է որ շատ էլ գնահատելի բան չլինի, եթէ նրանք այդքան հեռութեամբ են բաժանուած իրենց ունեցածից:

Գարդ է, որ նրանք համեմատութեան ժամանակ ահառում են, որ իրենց շատ վատ է, թոյլ և անհիմն, այդպիսի հեռութեամբ են բաժանուած իրենց ունեցածից — սկսած իրենց փոխադրական միջոցներից մինչև բարոյագիտութիւնն ու գիտութիւնները: ձապնիւնների խիստ աղաղակաւոր են:

Նրանց այժմեան բժշկականութիւնը, լուսանկարչութիւնը, գործարանային արդիւնաբերութիւնը իրենք չեն հետաքրքիր: Բայց այս բոլորի մէջ նրանք շատ հեռու են գնացել:

— Սակայն այնքան հեռու, որքան այդ մօտին աղաղակում են:

Իրենցով անցնում էի ձապնիւնական «Սպիկո-Մարու» շապնիւնով միջերկրական ծովով:

Հիմնալի յաճանաւ: Հիմն-ձապնիւնական պատերազմի ժամանակ «Սպիկո-Մարու»-ն հերոսներից մէկն էր և կրկնելի մէջ փառք է վաստակել:

Խաղող ժամանակից ամենիկապարի շինուած փառահեղ, յարմարաւոր, շքեղ մօզաւոր մի շապնիւն է: Եթէ նաւաստանները ձապնիւնի շինիլ, կարելի է կարծել, թէ վերջնական ամենալուստեւան է:

Մեղը էր քնելը: ձապնիւնական միջերկրական ծովի լիքն է փոքրիկ կղզիներով, ժայռերով, ծանծաղուտներով:

Կարծես թէ անցնում էր լուսաւորում փողոցով: Ամբողջ ծովն ապրում է: Զուրկը ճրագներ են վառում:

Հենց որ անցաւ կղզու մօտից, — տեսաւ ձեռք թիւ առաջ մի ճրագ թուրեւ: Դա ժայռ է: Ժայռից պրծաւ, — ծանծաղուտ է: Կղզիները, ճրագները տեսաւ իրենց կերպով բանում են շոգեւանի ցուրկի առաջ: Կարծես հրէշներ են բարձրանում ծովի խորքից և ուսյում են մերթ կարմիր, մերթ կանաչ,

մերթ դեղին կայծակնացայտ աչքով: Մի տեսակ արշաւ արգելքների վրայից:

2էր կարելի բաւականաչափ հիմնալի մեր ընթացքից: Այսպիսի ճանապարհով գնում էինք կատարեալ արագութեամբ: Զուրկ լուսնում էի, երբ նկատուեց զէպի ժայռը: Ապառում էի, թէ հաւ, սրտեղ որ է, պիտի ջարդուփշուր լինէր:

Եւ որքան հուսադրեց էի այդ բանին:

Վերջին րոպէն, և մի սե անգլին ժայռ պատուելով տնայաւոր ձապնիւնով:

Սա աշխարհիս առաջին ծովագնացները — անգլիացիներ իսկական ձեւ է: Մեր կամայ ենք գնում այնտեղ, որ վտանգ կայ: Եւ միայն անգլիացի է, որ այնտեղ, ուր վտանգ կայ, նստի քշում է կատարեալ արագութեամբ: Արագ շարժուելու շագնաւոր դերութեամբ է հնազանդում գիւղին:

Գարելի է փախչիլ խուրդի պէս վտանգների միջիւ:

— Իսկական անգլիացիներ են եղել այս ձապնիւնները, — հիացած մատ. ծում էի եւ, տեսնելով շոգեւանի իսկական անգլիական ընթացքը:

Բայց երբ լուսացաւ, առաջ կամրջի վրայ գլխերուս անընթաց լինիլ և լարւած ուշադրութիւնից յոգնած գէժ. ըով անգլիացի-կապիտանին:

Ամեն ինչ այս գերազանց շոգեւանի վրայ ձապնիւնական է: Միայն կապիտանը ձապնիւնացի չէ:

Զոգեւանը չինուած է հրաշալի կերպով, բայց յանձնում է միմիայն անգլիացու:

«Լույսը» ապահովագրում է ձապնիւնական շոգեւաններն այն պայմանով միայն, որ կապիտանն անգլիացի լինի: Եթէ հեթանոս են պատերազմական լինիլները:

— Հեռու են գնացել: Բարձր տատանի վրայ են կանգնում:

Բայց այս բարձր տատանի համար ձապնիւնական իւր գիտնականութեան պաշտպանել է երկու անգամ շինարարների հետ ունեցած պայքարով:

Հիմն-ձապնիւնական պատերազմի և շինական վերջին խաղութիւնների ժամանակ:

Անտարակայն այդ բանն ապացուցանում է, որ՝

— ձապնիւններից անհամեմատ բարձր են շինարարները:

Բայց «բարձր տատաններ» եթէ համեմատել լինիլը ուրիշների հետ:

Այդ բանը նա գեւ պիտի փորձի: Գտնելով — կարծես մի խիստ տարափիլի են ձապնիւնները մի բանով:

Մտնում էր ձապնիւնական նուաճանգիստ մի շոգեւանով, որը շատ անգամ է եղել այդտեղ:

Կապիտանը բազմաթիւ ծանօթներ ունի — մտաւորաբար, վաճառական, արհեստանոցների տերեր:

Դրանք բոլորն էլ մի բապում յայտնում են շոգեւանի վրայ:

Դէս ժամից յետոյ տալիսակաճը լինել է լինում խիստ մաղդուր, օւրախ կապիտանով: Նրանք տեսնում են ձեղ վրայ իրենց ձապնիւնական սկրալոտութիւնները:

Գովարանում են ձեռք բոլոր իրենցները:

Զըջապատում են ամեն բանի, դիտում են կապիտանի հետաքրքրութեամբ, օխ ու ախ են քաշում:

— Ինչ հիմնով կոճակներ: Զոյց տուէք, ցոյց տուէք: Ինչ հրաշալի բան է:

— Ինչ երեւի ձապնիւն: Մրաւեղ էր առել: Մրաւեղ արժէ: Ինչպէս է բացում: Եւ ա՛յ քեզ հրաշք: Այդ ինչպէս է շինում:

Դուք ցոյց էք տալիս, բացատրում: Նրանց հեռանալուց յետոյ կապիտանը, որ նրանց լաւ է ճանաչում, ծիծաղում է:

— Ինչպէս հետաքրքրուել էին ձեռք ձապնիւնով:

— Այո, անգլիական վերջին նորութիւնն է սա:

— Մի շարաթից յետոյ բազարում կլինի ձապնիւնական և ճիշտ դրա նրմանը: Միայն կիսով չափ է ծան:

Եւ, իսկապէս, լինում են:

Ամեն մէկը տեսնում էր, թէ չկայ արգելք իւր մասնագիտութեան վերաբերեալ որեւէ հետաքրքրական, նոր, ինքնուրոյն բան, որի պատճէնը կարելի լինի հանել:

Դուք ապշելով աչքում էք,

— Այո, երբ կարողացան ամեն բանի մէջ աղաղակ թափանցել:

Բայց ամենաէականը ձապնիւններն այդ տաղանդաւոր ազգի առանձին ընդունակութիւնն է:

Եւ ու է, որ նրանց փրկում է: Այսպէս ամբողջ քաղաքակրթութիւնից նրանք կընդօրինակելն միայն հրապարակ, վատ ցար և կոնկալը: Բայց նրանք ընդ ամեն ընդօրինակում են և կրթական այժմեան քաղաքակրթութեան նաև ամենաէականը — նրա արդիւնաբերութիւնը:

Ամեն ինչ ձապնիւնական այս կարողութիւնը ձապնիւններից դարձնում է անփոխարինելի, անօրինակ լրտեսներ: Թէ ինչ պրոֆեսիան մէջ է նրանց մէջ գիտնական գործը, — այդ ցոյց կայ միայն պատերազմը: Բայց որ նրանց յայտնի է, թէ այդ գործն ինչ դրութեան մէջ է հարեանի մօտ, — կարելի է դրան երաշխաւորել գրեթէ առանց սխալութեւնի:

Պէտք է տեսնել նաև դուռ առաջին խորամանկութիւնը, որով ոչինչ չեն քաշում և կարողանում են կեղծել:

Մի անհաւորութիւն, որի խօսքը չեն կարող կապածի կնիքադրել, պատմում էր ինչ մի գէշ, որ պատահել է Գեղիւնում գեղականութեւնի պաշարումից առաջ:

Ռուսաց դեպքանատունը էր յաճախում մի ձապնիւն — սափրիչ: Իւր գործին շատ հմուտ սափրիչ: Նրան ամենքը սիրում էին: Ոչ ոք չէր քաշում: Նա սափրում էր ամենքի գէժը խաղում էր ամենքի մաղդուր, մանում էր ամեն տեղ և գնալը, թէ որ գոնով ուր կարելի է գոյն փոխել:

Հենց որ սկսեց պաշարումը, — գիտնականներն առան հրաշաները և սպաները կանգնեցին իրենց տեղերը, — ձապնիւն — սափրիչն ամենքն էլ զարմացած տեսան... ձապնիւնական ընդհանուր շարքի սպայի համագրեւոտ հագած:

Այժմ երկակայնեք ընդհանուր շտաբի երկակայնի մի սպայ, որ սովորիչ գաղափար... թէկուց հենց ոչ ոք մազն էլ չխուզի:

Այս խաղախաղութիւնն ու լրտեսութեան ընդունակութիւնը իրաւաբանը «մաղաներն» դարձնում է խիստ վրտանաւոր հարեան ու թշնամի:

Ինչ գիտեք, թէ վաղը ում կհանգի պէք ձեռք առ

Доз. Пензурою 30-го Октября 1903 г. *Чертков и Чаднинский* Типография Вериечевъ и Каменмахеръ Михайл. пр. Тел. №852